

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДОКРЕМЛЕНИЙ СТРУКТУРНИЙ ПІДРОЗДІЛ
«ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО»**

**ЦИКЛОВА КОМІСІЯ ЕКОНОМІКО-ГУМАНІТАРНОГО ТА
ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАПРЯМУ ПІДГОТОВКИ**

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор _____

«31» серпня 2022 р.

**НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ
«МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО»**

освітньо-професійний ступінь	<u>фаховий молодший бакалавр</u>
галузь знань	<u>08 Право</u>
спеціальність	<u>081 Право</u>

Програму розроблено та внесено: ВСП «Фаховий коледж Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського»

Розробник: Рукінова Світлана Сергіївна, викладач вищої категорії циклової комісії економіко-гуманітарного та загальноосвітнього напрямку підготовки ВСП «Фаховий коледж МНУ імені В.О.Сухомлинського»

(підпис)

Рукінова С.С.

(прізвище та ініціали)

Програма затверджена на засіданні циклової комісії економіко-гуманітарного та загальноосвітнього напрямку підготовки

Протокол №8 від «30» серпня 2022 року.

Голова циклової комісії

(підпис)

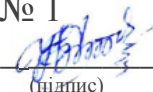
Мікрюкова К.О.

(прізвище та ініціали)

Програму погоджено навчально-методичною комісією коледжу

Протокол від «31» серпня 2022 року № 1

Голова навчально-методичної ради

(підпис)

Сахарова О.М.

(прізвище та ініціали)

ВСТУП

Програма вивчення навчальної дисципліни «Муніципальне право» складена відповідно до освітньо-професійної програми підготовки фахових молодших бакалаврів, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є місцеве самоврядування як відносно самостійний вид суспільних відносин, пов'язаних з організацією і здійсненням влади територіальними громадами.

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1. Мета викладання навчальної дисципліни «Муніципальне право»: відповідно до вимог Закону України «Про фахову передвищу освіту» надати студентам базову сукупність інформації та вмінь, що формує в них необхідні вихідні знання про муніципальне право.

1.2. Завдання курсу:

- ознайомлення студентів з основними положеннями законодавства України з муніципального права в Україні;

- стимулювання до самостійної роботи з правовими актами, що регламентують суспільні відносини у галузі муніципального права, та сприяння глибокому засвоєнню їх змісту;

- ознайомлення із системою муніципального права в Україні і аналіз правового статусу її складових елементів;

- проведення аналізу практики застосування законодавства України про місцеве самоврядування на рівні окремих територіальних громад.

Міждисциплінарні зв'язки: конституційне право, адміністративне право, фінансове право тощо.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими **компетентностями:**

Загальні компетентності(ЗК)	ЗК 2. Здатність розглядати суспільні явища в розвитку і конкретних історичних умовах. ЗК 6. Креативність, здатність до системного, логічного, абстрактного мислення, аналізу і синтезу. ЗК 7. Здатність до письмової й усної комунікації рідною та іноземною мовою. ЗК 8. Здатність до проведення досліджень, уміння грамотно і точно формулювати та висловлювати свої позиції, належним чином їх обґрунтовувати, брати участь в аргументованій дискусії. ЗК 10. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.
------------------------------------	---

Спеціальні (фахові) компетентності (ФК)	ФК 1. Здатність аналізувати особливості і виявляти закономірності державно-правового розвитку України на різних історичних етапах. ФК 2. Здатність орієнтуватися в системі права, визначати та аналізувати структуру та види юридичних норм. ФК 15. Уміння визначати юридичну силу та межі чинності нормативно-правових актів.
Програмні результати навчання (РН):	
	ПРН 4. Формування необхідного рівня знань положень Конституції України, теорії держави і права, економічної науки, розуміння причинно-наслідкових зв'язків економічних систем і суспільства та уміння використовувати ці знання на практиці. ПРН 14. Формування необхідного рівня теоретичних знань щодо особливостей адміністративно-правових норм та відносин; державного управління при реалізації державно-виконавчої влади.

Мова навчання – українська.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

- Тема 1. Муніципальне право: поняття, ознаки, теорії походження та джерела.
- Тема 2. Міжнародно-правова регламентація місцевого самоврядування.
- Тема 3. Конституційно-правова регламентація місцевого самоврядування в Україні.
- Тема 4. Територіальна громада – первинний суб'єкт місцевого самоврядування.
- Тема 5. Функції та повноваження органів місцевого самоврядування.
- Тема 6. Окремі види повноважень органів місцевого самоврядування.
- Тема 7. Місцеві ради - представницькі органи місцевого самоврядування.
- Тема 8. Правовий статус депутата місцевої ради.
- Тема 9. Порядок діяльності місцевих рад
- Тема 10. Повноваження місцевих рад.
- Тема 11. Сільський, селищний, міський голова та старости в Україні.
- Тема 12. Повноваження сільського, селищного, міського голови та старости.
- Тема 13. Виконавчі органи місцевого самоврядування.
- Тема 14. Служба в органах місцевого самоврядування.
- Тема 15. Нормотворчість в сфері місцевого самоврядування.
- Тема 16. Органи самоорганізації населення.
- Тема 17. Матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування.

Тема 18. Відповідальність у системі місцевого самоврядування.

Тема 19. Види муніципальних систем у зарубіжних країнах.

Тема 20. Сучасні муніципальні реформи в зарубіжних країнах.

Програма навчальної дисципліни

Тема 1. Муніципальне право: поняття, ознаки, теорії походження та джерела

Поняття муніципального права України. Предмет муніципального права України як галузі права. Метод муніципального права України як галузі права. Місце муніципального права у системі права України. Взаємозв'язки муніципального права України з іншими галузями права. Взаємозв'язок муніципального права з конституційним правом. Муніципалізм як категорія муніципального права. Джерела муніципального права України. Види та особливості джерел муніципального права України. Локальні нормативно-правові акти як джерелами муніципального права України. Рішення Конституційного Суду України як джерела муніципального права України. Міжнародні договори як джерела муніципального права України. Система муніципального права України. Інститути муніципального права України. Муніципально-правові норми. Види та особливості муніципально-правових норм. Принципи муніципального права. Муніципально-правові відносини. Особливості та основні елементи муніципально-правових відносин. Зміст, об'єкти та суб'єкти муніципально-правових відносин. Класифікація муніципально-правових відносин.

Поняття науки муніципального права. Предмет і система науки муніципального права. Історія становлення науки муніципального права. Функції науки муніципального права. Методологія науки муніципального права з врахуванням реформи децентралізації публічної влади. Джерела науки муніципального права України. Поняття та завдання муніципального права як навчальної дисципліни. Структура навчальної дисципліни муніципального права України. Відмінність муніципального права як науки та навчальної дисципліни. Сучасні проблеми та перспективні напрямки розвитку науки муніципального права України. Роль науки муніципального права у розвитку місцевого самоврядування в Україні. Навички і компетенції які розвиває вивчення курсу муніципального права України для майбутнього правника.

Тема 2. Міжнародно-правова регламентація місцевого самоврядування

Правова природа міжнародних стандартів місцевого самоврядування. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або органами влади 1980 року. Європейська хартія місцевого самоврядування. Всесвітня декларація місцевого самоврядування. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи. Європейська хартія міст та Маніфест нової урбаністики.

Тема 3. Конституційно-правова регламентація місцевого самоврядування в Україні

Історія становлення і розвитку місцевого самоврядування. Реформа місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі. Децентралізація в Україні: ризики та позитивні сторони.

Поняття місцевого самоврядування. Основні принципи місцевого самоврядування. Принцип правової самостійності. Принцип організаційної самостійності. Принцип матеріально-фінансової самостійності. Принцип територіальності. Принцип субсидіарності. Принцип державної підтримки та гарантії. Система місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування і територіальна автономія. Місцеве самоврядування і державне управління. Проблеми вдосконалення системи та конституційно-правового статусу органів і посадових осіб органів місцевого самоврядування у контексті конституційної реформи.

Система місцевого самоврядування в Україні. Територіальна громада; сільська, селищна, міська рада; сільський, селищний, міський голова; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; староста; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення. Районні в місті органи. Правовий статус інституту старост у системі місцевого самоврядування в Україні. Місцеве самоврядування і місцеві органи виконавчої влади. Взаємовідносини органів місцевого самоврядування з місцевими державними адміністраціями та іншими місцевими органами виконавчої влади. Правовий статус префектів. Взаємовідносини органів місцевого самоврядування з префектами.

Тема 4. Територіальна громада – первинний суб'єкт місцевого самоврядування

Поняття та ознаки територіальної громади. Види територіальних громад. Територіальні громади та інші територіальні спільноти. Історія становлення та розвитку територіальних громад на етнічних українських землях. Функції територіальних громад. Повноваження територіальних громад. Об'єкти діяльності територіальних громад. Основні напрямки та види діяльності територіальних громад. Форми діяльності територіальних громад. Об'єднання територіальних громад. Принципи добровільного об'єднання територіальних громад. Суб'єкти добровільного об'єднання територіальних громад. Основні умови добровільного об'єднання територіальних громад. Порядок добровільного об'єднання територіальних громад в Україні. Порядок добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад в Україні. Державна підтримка добровільного об'єднання територіальних громад в Україні. Співробітництво територіальних громад. Принципи співробітництва територіальних громад. Суб'єкти та сфери співробітництва територіальних громад. Порядок організації співробітництва територіальних громад. Форми співробітництва територіальних громад. Державне фінансування, стимулювання та моніторинг співробітництва територіальних громад. Припинення співробітництва територіальних громад.

Тема 5. Функції та повноваження органів місцевого самоврядування

«Повноваження» місцевого самоврядування та „компетенція”: тлумачення відповідних категорій. Основні предмети відання місцевого самоврядування. Класифікація компетенцій місцевого самоврядування.

Повноваження органів державної влади у сфері місцевого самоврядування. Повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України у сфері місцевого самоврядування, їх достатність та ефективність. Державна політика у сфері місцевого самоврядування. Основні напрями державної політики у сфері місцевого самоврядування. Функціональні завдання та порядок утворення Консультативної ради з питань місцевого самоврядування. Основні напрямки діяльності Консультативної ради з питань місцевого самоврядування.

Тема 6. Окремі види повноважень органів місцевого самоврядування

Виключні повноваження органів місцевого самоврядування. Власні повноваження органів місцевого самоврядування. Делеговані повноваження органів місцевого самоврядування.

Тема 7. Місцеві ради - представницькі органи місцевого самоврядування

Поняття та ознаки місцевих рад як представницьких органів місцевого самоврядування. Принципи організації та діяльності місцевих рад як представницьких органів місцевого самоврядування. Порядок формування місцевих рад. Вибірчі системи з виборів місцевих рад базового та регіонального рівня самоврядування. Проблеми вдосконалення порядку формування місцевих рад та їх організаційної ефективності. Порядок припинення повноважень місцевих рад як представницьких органів місцевого самоврядування. Структура місцевих рад. Сільський, селищний, міський голова. Секретар сільської, селищної, міської ради. Депутати місцевої ради. Депутатські фракції та групи. Постійні комісії місцевих рад. Тимчасові контрольні комісії місцевих рад. Правовий статус депутатів місцевих рад. Природа депутатського мандату. Повноваження депутатів місцевих рад. Гарантії діяльності депутатів місцевих рад.

Тема 8. Правовий статус депутата місцевої ради

Принципи діяльності депутатів місцевих рад. Діяльність депутата у виборчому окрузі: права та обов'язки. Повноваження депутата місцевої ради у раді: права, обов'язки. Основні гарантії депутатської діяльності. Дострокове припинення повноважень депутата місцевої ради.

Тема 9. Порядок діяльності місцевих рад

Поняття функцій місцевих рад та їх основних елементів (об'єкти, суб'єкти, форми і методи діяльності). Мета та завдання діяльності місцевих рад. Класифікація функцій місцевих рад.

Сесія ради: поняття, види. Структура місцевої ради. Постійні комісії місцевих рад: види, основні завдання. Тимчасові контрольні комісії ради. Порядок прийняття рішень радою.

Тема 10. Повноваження місцевих рад

Повноваження сільських, селищних, міських рад як представницьких органів місцевого самоврядування. Компетенція місцевих рад та її елементи (предмет відання, права та обов'язки). Загальна компетенція сільських,

селищних, міських рад. Виключна компетенція сільських, селищних, міських рад. Особливості реалізації повноважень Київської міської ради.

Тема 11. Сільський, селищний, міський голова та старости в Україні

Нормативно-правове закріплення порядку обрання сільських, селищних, міських голів та старост в Україні. Дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови.

Тема 12. Повноваження сільського, селищного, міського голови та старости

Повноваження сільського, селищного, міського голови. Повноваження та зобов'язання старости.

Розпорядження бюджетними та позабюджетними цільовими коштами. Представництво територіальної громади, ради та її виконавчого комітету. Розпорядження сільського, селищного, міського голови. Відповідальність сільського, селищного, міського голови за здійснення наданих йому повноважень. Тимчасове виконання повноважень сільського, селищного, міського голови.

Тема 13. Виконавчі органи місцевого самоврядування

Нормативно-правове закріплення порядку формування виконавчих органів місцевого самоврядування. Основні функції та повноваження виконавчих комітетів місцевих рад. Організація роботи виконавчих комітетів місцевих рад.

Тема 14. Служба в органах місцевого самоврядування

Поняття служби в органах місцевого самоврядування. Право на службу в органах місцевого самоврядування. Правовий статус посадових осіб місцевого самоврядування.

Тема 15. Нормотворчість в сфері місцевого самоврядування

Етапи та стадії нормотворчого процесу місцевого самоврядування. Суб'єкти нормотворчого процесу. Нормативно-правовий акт місцевого самоврядування: поняття, ознаки, види. Вимоги до нормативно-правового акту місцевого самоврядування. Оприлюднення нормативно-правових актів місцевого самоврядування.

Тема 16. Органи самоорганізації населення

Поняття та місце органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування. Принципи організації та діяльності органів самоорганізації населення. Порядок створення органів самоорганізації населення. Повноваження органів самоорганізації населення та гарантії їх діяльності.

Тема 17. Матеріально-фінансова основа місцевого самоврядування

Поняття та принципи матеріально-фінансової основи місцевого самоврядування. Поняття, об'єкти та правовий режим комунальної власності. Фінансові ресурси місцевого самоврядування: поняття, правова регламентація, загальні положення.

Тема 18. Відповідальність у системі місцевого самоврядування

Поняття та ознаки відповідальності за порушення норм муніципального права. Підстави відповідальності. Суб'єкти муніципально-правової відповідальності. Санкції муніципально-правової відповідальності.

Тема 19. Види муніципальних систем у зарубіжних країнах

Еволюція розвитку інституту місцевого самоврядування. Основні види муніципальних систем у зарубіжних країнах. Англосаксонська (англо-американська) модель. Континентальна модель. Іберійська та радянська моделі самоврядування. Види організаційно-правових форм місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.

Тема 20. Сучасні муніципальні реформи в зарубіжних країнах.

Сутність здійснення муніципальних реформ у зарубіжних країнах. Структурні та функціональні реформи. Тенденції розвитку муніципальних реформ у зарубіжних країнах. Недоліки в проведенні муніципальних реформ у зарубіжних країнах. Муніципальні реформи в країнах Європи. Компетенція органів місцевого самоврядування. Відносини органів місцевого самоврядування з центральними органами влади в зарубіжних країнах.

3. Рекомендована література

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України : Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами).
2. Європейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 р. Офіційний переклад. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
3. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. Мадрид, 21 травня 1980 р. (зі змінами). Офіційний переклад. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_106
4. Бюджетний кодекс України : Закон від 08.07.2010 № 2456-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50–51. Ст. 572 (зі змінами).
5. Виборчий кодекс України : Кодекс, Закон від 19 грудня 2019 року № 396-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, 8, 9. Ст. 48 (зі змінами).
6. Житловий кодекс Української РСР. *Відомості Верховної Ради*. 1983. Додаток до № 28. Ст.573 (зі змінами).
7. Податковий кодекс України : Закон від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112 (зі змінами).
8. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170 (зі змінами).
9. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 №586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20-21. Ст. 190 (зі змінами).
10. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 03.02.2015 р. № 141-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 78 (зі змінами).

11. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91 (зі змінами).

12. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 № 1508-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 34. Ст. 1167.

13. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 90.

14. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 51. Ст. 548 (зі змінами).

15. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України від 15.01.1999 № 401-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 11. Ст. 79 (зі змінами).

16. Про транскордонне співробітництво : Закон України від 24.06.2004 № 1861-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 45. Ст. 499 (зі змінами).

17. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11.07.2002. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 40. Ст. 290 (зі змінами).

18. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175 (зі змінами).

19. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 48. Ст. 254 (зі змінами).

20. Про приватизацію державного та комунального майна : Закон України від 18 січня 2018 року № 2269-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 12. Ст. 68 (зі змінами).

21. Про комплексну реконструкцію кварталів (мікрорайонів) застарілого житлового фонду : Закон України від 22.12.2006 № 525-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 10. Ст. 88 (зі змінами).

22. Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення територій та адміністративних центрів територіальних громад : Закон України від 16 квітня 2020 року № 562-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/562-20>

23. Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій : Закон України від 17 листопада 2020 р. №1009-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-20#Text>

24. Всесвітня декларація місцевого самоврядування, Ріо-де-Жанейро, 26 вересня 1985 р. Місцеве самоврядування. 1997. № 1–2. С. 95–97.

25. Переглянута Європейська хартія про участь молоді в громадському житті на місцевому і регіональному рівні. Конгрес місцевих та регіональних влад Європи, 12 травня 2003 р. URL : http://humanrightsukraine.org.ua/wpcontent/uploads/2015/10/eu_charter_ukr.pdf

26. Європейська хартія міст, 17 травня 1992 р. URL : <http://uristinfo.net/2010-12-18-14-34-28/42-pdbilenchuk-istsevesamovtjaduvannjajv-ukrayini/743-evropejskaja-hartija-gorodov.html>

27. Європейська хартія міст II (маніфест нової урбаністики), 29 травня 2008 р. URL : <http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9.-European-chart.pdf>

28. Конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні, Страсбург, 5 лютого 1992 р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_318

29. Лейпцизька хартія сталих європейських міст, 24–25 травня 2007 р. URL: http://2.auc.org.ua/sites/default/files/leypcizka_hartiya.pdf

30. Декларація щодо регіоналізму в Європі прийнята 4 грудня 1996 року на засіданні Асамблеї Європейських регіонів (АЄР) в м. Базелі. URL : <http://radaprogram.org/sites/default/files/publications /decentralization.pdf>

Базова література:

1. Адашис Л. І. Правові засади самоврядування. Муніципальне право: навч. посібник у визначеннях і схемах / Л. І. Адашис. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2019. 272 с.

2. Актуальні проблеми конституційного права України: підручник / за заг. ред. проф. Олійника А.Ю. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 554 с.

3. Барабаш Ю.Г. Конституційне право України: посіб. для підготов. до іспиту Х.: Право, 2012. 303 с.

4. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні : проблеми теорії та практики. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К.: Юрид. думка, 2010. 653 с.

5. Безверхнюк Т. М. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні: [монографія]. Од. : ОРІДУ НАДУ, 2008. 328 с.

6. Камінська Н.В. Європейська система місцевого і регіонального самоврядування та Україна: монографія. Київ, 2012. 413 с.

7. Камінська Н.В. Місцеве і регіональне самоврядування: словник основних термінів. К.: КУТЕП, 2010.– 86 с.

8. Камінська Н.В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз: навчальний посібник. К.: КНТ, 2010. 230 с.

9. Конституційне право України: Підручник / за заг. ред. В. Л. Федоренка. 4-е вид., перероб. і доопр.; передмова проф. В. М. Шаповала. К.: 2012. 727 с.

10. Погорілко В.Ф. Конституційне право України : підручник МОНУ ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ ; Київський ун-т права ; за заг. ред. В.Ф. Погорілка. 2-ге видання, перероб., та доп. Київ : Правова єдність, 2010. 432 с.

11. Фрицький О.Ф. Муніципальне право України: Підручник для юридичних вищих учбових закладів. К.: Юрінком Інтер, 2004.

12. Чушенко В.І. Конституційне право України : підручник. М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Вид. 2-е, допов. і переробл. К.: Ін Юре, 2009. 547 с.

13. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998.

Інтернет-ресурси:

1. <http://portal.rada.gov.ua> - Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
2. <http://kmu.gov.ua> - Офіційний веб-сайт Кабінету Міністрів України.
3. <http://ccu.gov.ua> - Офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.
4. <http://president.gov.ua> - Офіційний веб-сайт Президента України.
5. <http://www.nau.ua> Інформаційно-пошукова правова система «Нормативні акти України (НАУ)».
6. База даних законодавства ЄС: <http://europa.eu.int/eur-lex>
7. Бібліотека Міжнародного центру перспективних досліджень. – <http://www.icps.kiev.ua/library>.

4.Форма підсумкового контролю успішності навчання

Формою підсумкового контролю знань студентів з дисципліни є іспит.

5. Засоби діагностики успішності навчання

Поточне усне опитування, тести, оцінювання завдань самостійної роботи. Підготовка і виступи з рефератами, доповідями та презентаціями. Контрольні роботи.